INNA NEGRESCU-BABUŞ

Institutul de Filologie
(Chişinău)

ASPECTE ALE SUBSTRATULUI LINGVISTIC ROMÂNESC ÎN CONCEPȚIA LUI B. P. HASDEU

Abstract. The present research is concerned with the problems aimed at the role of the Thraco-Dacian substratum in the formation of the Romanian language. Most languages have been influenced at some time or other by contacts, resulting in various transfer degrees of features from one to another. A substratum language is one that was used before a new language arrived and took it over. B. P. Hasdeu is the founder of such research in the Romanian linguistics. According to him the substratum is one of two elements of the „primary mixture"; for Romanian these are Latin and Thraco-Dacian.

Keyword: substratum, linguistic contact, language history, borrowing.

Substratul este unul dintre rezultatele amestecului de populație, al convieţuirii prelungite a două sau mai multe colectivităţi, dintre care una e băştinaşă pe teritoriul devenit comun, iar cealaltă venită mai târziu în regiunea respectivă, prin cucerire sau prin dislocări de grupări umane. De cele mai multe ori, vorbitorii unei limbi anumite vin în contact cu vorbitorii altei limbi. Întrucât cerinţele vieţii implică nevoia de comunicare, e posibil ca limba străină să intre şi ea în uz, apărând astfel bilingvismul, mai mult sau mai puţin extins, sau o situaţie diglosică. Această perioadă se soldează, în anumite cazuri, cu eliminarea uneia dintre limbi. Daca limba eliminată aparţine băştinaşilor, aceasta formează *substratul* limbii care continuă să fie folosită.

Eliminarea nu se produce brusc, ci treptat, prin extinderea sferei de utilizare a uneia dintre limbi în detrimentul celeilalte.

Sistemul limbii care se extinde nu ramâne intact, nemodificat, ci acceptă o serie de elemente din limba înlocuită. De exemplu, locuitorii Daciei şi-au părăsit limba maternă şi au adoptat latina, imitând civilizaţia romană, superioară lor, care s-a extins pe un teritoriu dacic, preluând anumite fapte din limba utilizată altădată. Această influenţă asupra latinei, survenită din partea populaţiei indigene, este una de tip special. Spre deosebire de influenţele de mai târziu (slavă, maghiară, turcă), influenţa autohtonă participă la geneza limbii române, manifestându-se în toate compartimentele limbii.

Din păcate, limbile „substrat" sunt mai greu de cercetat din cauza lipsei surselor directe de cunoaştere (texte literare, inscripţii etc.). Din materialul glotic moştenit de la daci, e de remarcat, în primul rând, lista cu numele unor plante a medicului Pedanios Dioscorides, care face parte dintr-un tratat de botanică medicinală. Lista înglobează 57 titluri de plante, care însă prezintă numeroase dificultăţi de interpretare etimologică. Totuşi vreo 10-15 nume ar putea fi explicate prin raportarea la albaneză.

BDD-A6779 © 2013 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)

În această ordine de idei, de cele mai multe ori, se recurge la o cunoaştere indirectă, cu ajutorul metodei comparativ-istorice, prin confruntarea cu albaneza. Desigur, rezultatele se rezumă de cele mai multe ori la supoziţii decât la certitudini.

În ultimele două secole s-a scris relativ mult – mai ales în spaţiul românesc, dar şi în alte ţări – despre elementele autohtone ale limbii române, fără însă a se fi ajuns la concluzii univoce. Lucrul este foarte firesc, dacă ne gândim cât de greu poate fi determinat, în genere, rolul factorului etnolingvistic în procesul complex de formare a limbilor şi popoarelor.

Teoria *substratului* constituie o parte integrantă a teoriei generale de dezvoltare a limbii. Această teorie, adică influenţa etnică şi lingvistică a elementului autohton, a fost adeseori invocată în rândul cauzelor care asigură transformările produse în sistemul limbilor romanice comparativ cu latina [1, p. 399-407]; [3, p. 85].

După părerea lui A. Alonso, conceptele de *substrat* şi *superstrat* au în ele ceva convenţional, chiar arbitrar, ele ţin de *clasificare*. Dar a face istorie nu înseamnă a *clasifica* [4, p. 262]. Ambele concepte constituie un *mijloc,* nu un *scop* al interpretării istorico-lingvistice. În afară de aceasta, Amado Alonso precizează că termenii *substrat, superstrat şi adstrat,* aleşi pentru a completa sistemul, aparţin, prin elementele lor imaginative, concepţiei naturaliste despre limbaj. *Substratul*, în special cel *fonetic* nu acţionează în limba nouă ca un substrat propriu-zis, ci ca un strat stabil, căruia i se suprapune altul superior. Acceptând această realitate, vom recunoaşte că terminologia folosită este improprie. Dacă limba cuceritorilor şi limba cuceriţilor ne sunt cunoscute, substratul lexical, când există, poate fi identificat, după A. Alonso, fără dificultate [4, p. 262]. Credem că observaţia nu are valoare universală. Cu câteva excepţii, adaugă lingvistul spaniol, în materie de *sintaxă* şi *morfologie*, elementele de substrat sunt foarte puţin numeroase: de cele mai multe ori fenomenul este propriu etapelor de *bilingvism activ*, pentru ca ulterior să dispară. În schimb, fonetica oferă incomparabil mai multe exemple de influenţă a substratului. Conceptul de *substrat (fonetic)* are însă nevoie de o *bază fonetică* care să explice procesele corespunzătoare din evoluţia limbii. Baza fonetică nu este un concept natural (biologic), ci reprezintă o deprindere de pronunţare fixată, transmisă şi dezvoltată în fiecare comunitate lingvistică. Ar fi deci o *realitate culturală, nu una biologică* [4, p. 263]. Ideea poate fi susţinută cu argumente din domeniul foneticii experimentale. Baza fonetică nu începe atunci, când organele articulatorii se află în stare de repaus, ci când ele se găsesc în acţiune. De aceea o comunitate care a schimbat limba poate chiar depăşi gradul de adaptare, până la adoptarea treptată a noilor baze fonetice, menţinându-se în felul acesta în tradiţia limbii învingătoare pe care o asimilează. Acomodarea progresivă a unei comunităţi la limba nouă poate avea o limită istorică, nu însă în mod obligatoriu şi una naturală. Ea este aptă nu numai de a asimila totalmente elementele date, ci şi chiar de a inova aici, potrivit cu spiritul limbii noi.

Pentru a imprima un caracter ştiinţific teoriei actuale a substratului, cercetătorii sunt de părerea că ar trebui rezolvate mai mul probleme, dintre care menţionăm aici:

1) precizarea criteriilor de delimitare a sferei de influenţă a substratului;

2) delimitarea influenţei substratului de fenomenele convergente, ce apar independent, de alte tipuri de influenţă a unei limbi; astfel, există în română cuvinte puse pe seama influenţelor (greacă, albaneză, germanică, slavă etc.), dar, în realitate, ele provin din substratul daco-getic;

BDD-A6779 © 2013 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)

3) precizarea gradului de influenţă a substratului în diversele compartimente ale limbii (lexic, fonetică, derivare, morfologie, sintaxă);

4) folosirea datelor extralingvistice (îndeosebi, materialul furnizat de istorie, arheologie, antropologie şi etnografie);

5) verificarea ipotezei lui A. Meillet şi a lui V. Brøndal, după care influenţa substratului se poate produce nu imediat, ci şi la un interval mai mare de timp (enunţăm doar faptul că Meillet pornea de la ideea că unele trăsături specifice, proprii limbii autohtone, se pot păstra mai multă vreme ca tendinţe de dezvoltare).

În cazul contactelor de acest gen, etapa iniţială a bilingvismului se caracterizează prin asimilarea cu precădere a lexicului şi sintagmelor. Procesul de interacţiune are loc în condiţiile dominaţiei unei limbi asupra alteia. Baza de articulaţie şi structura morfologică a limbii învinse până la urmă îşi menţin, de regulă, individualitatea pe o întindere mai mare de timp. În schimb, la tipul sintactic se poate renunţa mai uşor.

În orice caz, problema substratului limbii române trebuie examinată din perspectiva mai largă a lingvisticii generale, indo-europene. În toate aceste împrejurări, suntem obligaţi să discernem, după criterii mai obiective, care fapte anume se explică prin factorul etnologic sau prin tendinţe romanice, comune ori numai româneşti, şi care pot fi puse pe seama interacţiunii, a influenţelor sau a evoluţiei paralele ori spontane, indiferent dacă e vorba de vocabular, de fonetică sau de gramatică.

Treptat, cunoştinţele noastre în acest domeniu s-au îmbogăţit, iar metodele de investigaţie au devenit mai sigure în cadrul cercetărilor cu orientare complexă. Dar, cum s-a văzut şi din lucrările mai multor congrese internaţionale de lingvistică şi filologie romanică (Bucureşti – 1968, Québec – 1971, Néapole – 1974; Rio de Janeiro – 1977), cu toate succesele obţinute, studierea elementului autohton în limba română, ca şi în celelalte idiomuri romanice, continuă să rămână una dintre problemele fundamentale ale istoriei acestor limbi şi popoare.

Fără a neglija alţi factori de evoluţie lingvistică, teoria substratului explică, după părerea noastră, multe dintre schimbările produse în limbile romanice, în urma contactului dintre latina populară şi limbile populaţiilor din diversele provincii ale fostului Imperiu Roman.

Una dintre problemele cele mai importante o constituie, fără îndoială, *analiza criteriilor* care ne ajută să identificăm elementele de substrat, indiferent de limba în care apar.

În tratarea tuturor aspectelor implicate în problema de ansamblu a substratului etnolingvistic prelatin din limba română, trebuie folosită pe larg metoda comparativ-istorică de studiere a limbilor indo-europene, a limbilor romanice, istoria limbii române, istoria limbii albaneze şi materialul limbilor vecine, cu care româna a venit în contact.

Majoritatea cercetătorilor sunt de părerea că, în prezent, există probe mai concludente şi metode mai sigure care permit să se admită existenţa unei influenţe destul de puternice din partea substratului, adică a graiului vorbit de populaţia autohtonă în întreaga Dacie fără întrerupere (din epoca ce a urmat scindării limbii indo-europene comune) până la dizolvarea lui în limba latină, nu numai în fonetică şi vocabular, în toponimie, hidronimie etc., ci şi în domeniul morfologiei şi sintaxei limbii române. „Notele gramaticale comune (din română şi albaneză – *n.n.*) se explică prin acţiunea substratului şi evoluţia specifică a romanităţii orientale” [5, p. 201].

BDD-A6779 © 2013 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)

În vederea stabilirii inventarului de cuvinte de origine dacică este absolut necesară studierea termenilor cu etimologie nesigură sau necunoscută (între 8 şi 15% din totalul elementelor lexicale ale limbii române).

E nevoie de multă prudenţă în explicarea diverselor procese de limbă prin influenţa exercitată de substrat: la astfel de cauze vom recurge în cazul în care evoluţia lingvistică admite asemenea interpretări. Cu influenţa *substratului*, ca şi a *adstratului*, nu trebuie operat în mod mecanic, pentru aceasta fiind necesare noi şi îndelungate investigaţii.

Studierea etimologică a „resturilor" de limbă daco-getică permite stabilirea principalelor legi fonetice caracteristice acestui idiom indo-european, îndeaproape înrudit cu traca, dar deosebit de ea în multe privinţe. La aceeaşi concluzie se ajunge şi în urma cercetării întregului material onomastic transmis *direct* de la populaţia autohtonă.

Aşadar, cercetarea fondului prelatin din limba română, indiferent dacă este vorba de fonetică, vocabular, gramatică ori formarea cuvintelor, constituie încă una dintre chestiunile cele mai controversate ale lingvisticii. Studiilor anterioare li s-au adăugat, în ultimii ani, mereu altele noi, fără însă ca problema să fi fost elucidată în mod satisfăcător. Contribuţiile cele mai însemnate, dar şi cele mai discutabile, referitoare la resturile de limbă dacică din vorbirea românilor, inclusiv unele efecte declanşate de factorul etnologic în sistemul graiului nostru cotidian, aparţin lui Hasdeu care este una dintre personalităţile de vază a sec. al XIX-lea, cu operele sale lingvistice fundamentale *Cuvente den bătrâni* şi *Etymologicum Magnum Romaniae.*

Una dintre problemele de mare importanţă care a constituit o preocupare permanentă a lui Hasdeu o reprezintă problema modului în care elementul autohton participă la formarea limbii şi poporului român. Deşi nu a avut precursori, Hasdeu a adus aici probe incontestabile, extrem de însemnate, cele mai multe păstrându-şi funcţionalitatea până astăzi. Marele savant a studiat, mai întâi, latura teoretică, iar apoi şi pe cea pragmatică a acestei controversate probleme. El porneşte de la ideea că orice limbă, inclusiv cea română, este alcătuită din *strat* şi *substrat.* Teoria substratului este legată în mod direct de concepţia lui Hasdeu, de efectele *bilingvismului* între două popoare diferite (aşa-zisul „amestec primar"), care se deosebesc destul de mult de împrumuturile ce se produc în mod curent în urma relaţiilor de tot felul, stabilite între popoare („amestec secundar)", cum îl numeşte B. P. Hasdeu). În această ordine de idei, „amestecul secundar" generează doar împrumuturi izolate de la o limbă la alta, fenomen frecvent întâlnit în mai multe perioade ale dezvoltării unei limbi, nefiind totuşi obligatoriu. În altă ordine de idei, în cazul „amestecului primar" (adică a acţiunii substratului etnolingvistic), se împrumută şi forma internă a limbii străine. Hasdeu a demonstrat că numai amestecul primar are importanţă genealogică. Proporţia amestecului depinde de gradul de înrudire a celor două limbi, precum şi de gradul de cultură şi puterea tradiţiei, manifestate în fiecare dintre ele.

Este evident faptul că studierea elementului autohton din limba română nu este posibilă fără comparaţia cu alte limbi indo-europene. Tradiţiile cercetării limbii române prin raportare la limba de origine, latina, erau vechi la noi, în schimb, gramatica comparată a limbilor indo-europene era un fenomen nou la români. Hasdeu a avut marele merit de a sesiza faptul că istoria limbii noastre nu poate fi studiată cu succes decât plasând-o într-un cadru mai larg indo-european.

BDD-A6779 © 2013 Academia de Ştiinţe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)

Pe de altă parte, limba noastră prezintă o importanță deosebită pentru gramatica comparată a limbilor indo-europene. De exemplu, prin comparația românei cu albaneza sau cu alte limbi indo-europene, pot fi reconstruite elemente din limba dispărută a tracilor, dându-se astfel posibilitatea lărgirii sferei comparației pe plan indo-european. Paralel, Hasdeu arată că reconstrucția trebuie să fie nu numai fonetică, cum susțineau aproape toți lingviștii timpului său, ci și lexicală și semantică. În legătură cu problema valorii reconstrucției stărilor de limbă arhaice savantul român a propus o concepție necunoscută până atunci. El demonstrează prin exemple concludente că reconstrucția nu este nici ipotetică, dar nici exactă, ci aproximativă, apropiindu-se, ca orice cunoștință umană, cu atât mai mult de adevăr, cu cât ia în considerare un număr mai mare de fenomene. Reconstituind fapte din limba populației autohtone din Dacia, B. P. Hasdeu a arătat că elementul prelatin din română este asemănător, dar și deosebit de cel *trac propriu-zis* de la sudul Dunării. Într-adevăr, există numeroase argumente din domeniul foneticii, toponimiei etc. care susțin această ipoteză. Deosebirile mari, ce pot fi observate între *daco-getică (daco-moesiană)* și *tracă*, justifică afirmația că ele erau *limbi diferite*, înrudite însă la nivel indo-european (în sensul că toate provin dintr-o sursă comună).

Cercetările întreprinse de B. P. Hasdeu asupra vocabularului limbii române au descoperit numeroase cuvinte a căror origine autohtonă este ori pare a fi neîndoielnică. E de remarcat faptul că cea mai mare parte a criteriilor stabilite de Hasdeu rămân valabile până astăzi. Originea dacică a elementelor lexicale din limba română era considerată sigură atunci când:

1) cuvântul în cauză nu era moștenit din latină;

2) nu era împrumutat din limbile popoarelor vecine sau din ale celor care au trecut succesiv prin țara noastră în Evul Mediu;

3) comparația cuvântului român cu cel albanez scotea în prim-plan afinitatea lor incontestabilă.

După B. P. Hasdeu, următoarele cuvinte ar fi fost moștenite de limba română din idiomul indo-european al dacilor: *abeș, abur, ademeni* (arh. *adămăni), aghiuță, aidoma, ală, alac, aldea, Andilandi, argea, avaloma, azugă, baci, băl* (și *bălan), balaur, bară, barză, băsău, başardină, bască, batal, bordei, bortă, brad, brânză, broancă, bunget, burghiu, butiucă, burtuș, cioară, cioban, cioc, ciocârlie, ciomag, codru, Barba-cot, cujbă, culbec, deh, dezgauc, doină, don, dulău* (și *doloă), genune, ghiob, ghiuj, gâde, gâdel (gâdilesc), gordin, hojma, iazmă, iele, jilț, lândură, mal, mălai, maldac, mămăligă, mazăre, melc, mire, mosoc, moț, năsărâmbă, ortoman, rață, ravac, râmfă, rânză, sâmcea, stăpân, stejar, stână, șiră (șiroadă, șirimpiu), șopârlă, traistă, tulei, țundră, țurcă, urdă, vatră, zimbru, zirnă* etc.[1] La aceste elemente lexicale se mai adaugă unele nume de locuri și de oameni (de ex., *Abrud, Argeș, Basarab, Mehadia*, *Sarmisegetuza*) și câțiva termeni pentru care Hasdeu a presupus fie o contaminare între un cuvânt moștenit din substrat și unul latinesc (de pildă, *urzică*), fie – numai modificări semantice produse sub influența factorului etnologic (de ex., *bărbat, omușor*).

Cercetătorii de mai târziu, susțin, la rândul lor, că următoarele cuvinte: *abeș* „într-adevăr; zău!”*, abur, adămană* „dar, mită”, *argea, baci, balaur, barză, bască* „lâna

[1] În numeroasele sale cercetări lingvistice consacrate substratului limbii române, Hasdeu a relevat, de pildă, caracterul aproape exclusiv autohton și latin al păstoritului.

BDD-A6779 © 2013 Academia de Științe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)

tunsă de pe o oaie", *bordei, bortă, brad, brânză, bunget, cioară, cioc, codru, doină, dulău, ghiuj, hojma, jelț (jilț, jâlț)* „pârâu", *mal, mazăre, măldac* „mănunchi de fân", *melc, mire, rață, rânză, stăpân, stejar, stână, şiroadă* „cadă", *şopârlă, urdă, vatră, zimbru, zârnă* şi altele, pentru care există un corespondent în limba traco-daco-geților, în alte limbi preromane din sud-estul Europei, în albaneză, armeană, balto-slavă, indo-iraniană, celtică etc., sunt de certă origine autohtonă. Prezența contribuțiilor lui B. P. Hasdeu în acest domeniu este extrem de valoroasă. După unii specialişti, lingvistica noastră n-a făcut de la Hasdeu încoace prea mari progrese în această direcție, dar problema influenței substratului dacic în limba şi în istoria noastră, pusă în discuție de eruditul Hasdeu, nu poate fi contestată de nimeni.

Nu toate rezultatele cercetărilor lui Hasdeu asupra elementului autohton sunt acceptate astăzi, dar nici unul dintre savanții care l-au urmat nu au avut vreo contribuție mai mare decât cea pe care a avut-o el în acest domeniu.

Ca metodă de lucru, Hasdeu folosea comparația cu albaneza (asupra căreia era bine informat), nu ca să explice un împrumut reciproc, ci ca să reconstruiască prototipurile în traco-dacă. Absența unor corespondențe albaneze nu-l convingeau să admită unele cuvinte ca provenind din substrat. Raportările la armeană, la limbile celtice, iraniene, baltice, slave etc. sunt foarte frecvente în studiile lui Hasdeu atunci când vine vorba de surprinderea elementelor autohtone din română.

Într-adevăr, confruntând repertoriul elementelor lexicale din tezaurul nostru cotidian (minus numele proprii de locuri şi de oameni, care au un statut ceva mai special), puse de Hasdeu pe seama substratului, cu listele cuprinse în cercetări mai noi sau chiar recente constatăm că, adeseori, prezumțiile, ca şi demonstrațiile lui, se dovedesc a fi fost juste. Astfel, mulți dintre termenii considerați de B. P. Hasdeu a fi de origine autohtonă se regăsesc în cercetări apărute în zilele noastre.

În concluzie, trebuie să subliniem faptul că, în totalitatea lor, elementele din substrat au participat la crearea unei fizionomii aparte a limbii române în raport cu celelalte limbi romanice. Datorită caracteristicilor lor semantice, ariei de circulație, capacității de derivare, frecvenței, aceste elemente se identifică cu lexicul moştenit din latină.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Alexandru Graur, *Studii de lingvistică generală,* Bucureşti: Editura Academiei, 1955.

2. Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode,* Bucureşti: Editura Academiei R.P.R., 1962.

3. Alexandru Rosetti, *Istoria limbii române literare. I. De la origini până la începutul secolului al XVII-lea,* Bucureşti: Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1968.

4. Amado Alonso, *Estudios linguisticos. Temas espanoles*, Madrid: Editorial Gredos, S. A., 1967.

5. Ion Iosif Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucureşti: Editura Ştiințifică, 1967.

6. Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Pierit-au dacii?* Ediție îngrijită de Grigore Brâncuş. Bucureşti: Dacica, 2009.

7. Anton Vraciu, *Limba daco-geților*, Timişoara: Facla, 1980.

BDD-A6779 © 2013 Academia de Ştiințe a Moldovei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 13:22:32 UTC)